

KLASSİK ŞƏRQ UŞAQ ƏDƏBİYYATI
(Əbdürrəhman Caminin “Baharistan” əsəri)

Almaz Ülvi Binnətova

filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat

İnstitutu

Azərbaycan-Türkmənistan-

Özbəkistan Ədəbi əlaqələr şöbəsinin müdiri,

Bakı,

E-mail: almazulvi1960@mail.ru;

Tel: +994 70 382 74 59

Xülasə: Herat məktəbində yetişən dahi Əbdürrəhman Caminin təsəvvüf, fəlsəfi və ədəbi əsərləri 600 ilə yaxındır ki, dərin ideya-fəlsəfi məzmunu ilə öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Dünya elm-ədəbiyyat xəzinəsində Əbdürrəhman Cami imzalı əsərlər həm də tarixilik və etibarlı mənbə baxımından Şərq ədəbiyyatının nadir nüsxələrindəndir. Herat təzkiyəçilik məktəbinə aid edilən “Baharistan” əsərini nəzm və nəsrə – qarışıq şəkildə farsca yazmışdır və əxlaqi-fəlsəfi məzmunu malikdir. Bu tədqiqatda “Baharistan” təzkiyəsinin bütöv mənzərəsi qısaldılmış şəkildə cızılmış, xüsusən indiyədək Azərbaycan oxucusuna məlum edilməyən 7-ci rövzəsi, eyni zamanda həmin hissədə Azərbaycan klassikləri və Əlişir Nəvai haqqında olan qeydləri ilk dəfə təqdim edilir. “Baharistan”ın “Dübaça”sində müəllif yazır: “Oğlum (Ziyaəddin Yusif) ərəbcə oxumağa başladı, bu vaxta qədər eşitmədiyi sözləri öyrənmək məcburiyyətində qaldı, darıxacağını anladım, zəhnini dincəltmək, könlünü əyləndirmək üçün ara-sıra ona Sədi Şirazinin “Gülüstan”ından oxumağa başladım. “Gülüstan”dan bir neçə sətir oxuyandan sonra ürəyimə gəldi ki, Şeyx Sədinin mübarək və zərif şeirlərini təqlid edərək, “Gülüstan” üslubunda bir neçə yarpaq o tarzda yazıb, hazırlar üçün bir dastan, qablar üçün bir hədiyyə olsun” dedim və yazdım bitirdim”. Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, “Baharistan” əsəri, eyni zamanda, klassik uşaq ədəbiyyatının ən gözəl, ürəyəyatımlı və nadir nümunələrindən biridir.

Açar sözlər: Əbdürrəhman Cami, Herat, təzkiyə, uşaq ədəbiyyatı, “Baharistan”, Azərbaycan klassikləri, Nəvai

Özet: Herat okulunda yetişən dahi Abdurrahman Jami'nin tasavvuf, felsefi ve edebi eserleri 600 yıla yaklaşık, derin ideolojik ve felsefi içerikleriyle güncelliğini koruyor. Dünya bilim ve edebiyat hazinesindeki Abdurrahman Jami imzalı eserler, tarihilik ve güvenilir kaynaklar açısından Doğu edebiyatının nadir nusheleri sırasındadır. Herat tezkireçilik mektebine ait olan “Baharistan” eserini şiir ve nesirle – yazı karışımı şeklinde farsça yazmış, ahlaki ve felsefi bir içeriğe sahiptir. Bu çalışmada ilk defa, “Baharistan”nin tüm resmi kısaltılmış biçimde çizilmiştir, özellikle Azerbaycan okurunun bilmediği 7. Rovzesi, aynı zamanda hemin bölümde Azerbaycan klasikleri ve Alişir Nevai ile ilgili notlar ilk kez sunulur. Böylelikle, Abdurrahman Jami'nin “Baharistan” eserini, aynı zamanda, klasik çocuk edebiyatının en güzel, dokunaklı ve eşsiz örneklerinden biri olduğunu da not edebiliriz. Oğlum (Ziyaəddin Yusif) arabca okumaya başladı şimdiye kadar duymadığı istilahları öğrenmeye mecbur oldu sıkılacağını anladım, zihnini dinlendirmek, gönlünü eğlendirmek için ara-sıra ona (Sa' di-i Şirazi)nin “Gülüstan”ından parçalar okumaya başladım. “Gülüstan”dan birkaç satır okununca gönlüme geldi : Şeyh Sa'di'nin mubarek nefeslerinden teberruken ve latif şiirlerini taklit ederek gulistan uslubu uzre birkaç yaprak o tarzda bir miktar şeyler yazayım, hazırlara eğlence, gaiplere armağan olsun dedim, – yazdım bitirdim.

Anahtar Kelimeler: Abdurrahman Jami, Herat, tazkira, çocuk edebiyatı, “Baharistan”, Azerbaycan klasikleri, Navoi

Abstract: Abdurrahman Jami's mysticism, philosophical and literary works are topical with its idea-philosophical content for 600 years. In the treasury of world science literature A. Jami's works are rare copies of Eastern literature in terms of historical and reliable source. He wrote the

work “Baharistan” related to the Herat Tezkire School with poetry and prose in Persian and had moral and philosophical content. In this research the view of tezkire “Baharistan” is given in abbreviated form and unknown 7th rovze to Azerbaijani reader is presented for the first time.

Keywords: *Abdurrahman Jami, Herat, tazkira, children literature, “Baharistan”, Azerbaijani classics, Navoi*

Giriş.

Herat təzkiyəçilik məktəbinin üçüncü əsəri hesab olunan Əbdürrəhman Caminin “Baharistan”ında (1487) əsas mövzu mənəvi-əxlaqi dəyərlərdir. Əsər nəzm və nəsrə – qarışıq şəkildə farsca yazılmışdır və əxlaqi-fəlsəfi məzmunu ilə əsrlərdir ki, klassik nümunə kimi dünya ədəbiyyatının qızıl nüsxələrindən hesab olunur.

Əbdürrəhman Cami “Baharistan” əsərini kiçik oğlu Ziyaəddin Yusifin ərəb dili və ədəbiyyatını öyrənməyə başladığı dövərdə yazmışdı.

Bu əsər ilk dəfə bütünlüklə 1285-ci ildə İstanbulda nəşr edilmişdir. 1887-ci ildə ingiliscəyə, 1925-ci ildə fransızcaya, 1945-ci ildə isə də Muallim Kilibli Rıfat Bilge bəy tərəfindən Türkiyə türkcəsinə tərcümə edilmişdir [Cami, 1970]. Rıfat Bilge bəy əsəri tərcümə etməyə müvəffəq olsa da, nəşrinə fürsət tapa bilməmişdir. Onun “Baharistan” tərcüməsi 144 səhifədir. “Baharistan”ın Türkiyə nəşrinin (İstanbul, 1970) tərtibçisi Şükrü Güllüoğlu əsərin giriş hissəsində yazır: “Muallim Kilibli Rıfat Bilge zərif, olduqca sadə və çox təvazökar bir zat idi. Ömrü Türk dili və ədəbiyyatını tədqiq etməklə, bu mövzudakı orijinal əsərləri nəşr etməklə keçdi. 1873-cü ildə Kilibli doğuldu və 1953-cü ildə Ankarada vəfat etdi” [Cami, 1970 : 4].

“Baharistan” təzkiyəsi şərqşünas alim, professor R.Sultanov tərəfindən farscadan Azərbaycan dilinə müəyyən ixtisarlarla tərcümə edilərək “Müqəddimə və qeydlər” əlavəsi ilə birlikdə nəşr edilmişdir (redaktoru Ə.Mübariz, şeirlərin tərcüməsi M.Soltana aiddir) [Cami, 2004].

2004-cü ildə latın qrafikasında nəşr olunacaq əsərlər siyahısına əsasən Əbdürrəhman Cami nin “Baharistan” təzkiyəsi də çap olunur [Cami, 2004]. Kitabın tərtibçisi Nüşabə Əlizadənin də qeyd kimi, əsərin 7-ci rövzəsi tərcümə edilməmiş və nəşr nüsxəsində həmin səhifəyə belə bir qeyd əlavə edilmişdir: “Bu fəsil Camiyə qədər olan şairlərin tərcümeyi-halına həsr edilir və onların şeirlərindən çoxlu misallar gətirilir. Adları çəkilən şairlər və onların şeirləri Azərbaycan oxucularına məlumdur. Ona görə biz bu fəsilə tərcümə etməyi lazım bilmədik” [Cami, 2004 : 12-13].

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Nadir əlyazmalar fondunda Şifr: M-10, inv.№3483 qorunan 144 vərəqlik (9 x 15 sm) “Baharistan”ı 1502-ci ilə aid əlyazma nüsxəsi saxlanır. Həmin nüsxə Azərbaycan Əlyazmalar Fonduna 1934-cü ildə Orta Asiya nümayəndə heyəti tərəfindən hədiyyə edilmişdir” [Nağıyeva, 2007: 45]. Bu əsəri tədqiqat obyektinə kimi nəzərdən keçirdikdə, əsərin həmin hissəsinin də Azərbaycan dilinə tərcüməsinə ehtiyac olduğunu hiss etdik, oxucuların diqqətinə yetirmək istədik.

Bu tədqiqat üzərində çalışarkən hər iki tərcüməyə, eləcə də AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Nadir əlyazmalar fondundakı əlyazma nüsxəsinə diqqət yetirdik.

Amma “Baharistan” təzkirəsinin bütöv mənzərəsini qısaldılmış şəkildə cızarkən, xüsusən indiyədək Azərbaycan oxucusuna təqdim edilməyən 7-ci rövzəsini ilk dəfə hazırlarkən onun ən mükəmməl nəşri - Muallim Kilisli Rifat Bilgenin tərcüməsi üzərindən uyğunlaşdırdıq (“Baharistan”ın Türkiyə nəşrinin (İstanbul, 1970) Şükrü Güllüoğlu tərtibçiliyi ilə nəşr olunmuş nüsxəsi əsasında) [Cami, 1970].

Əsas Mətn.

“Baharistan”ın “Dübaçə”sində müəllif yazır: “...Ürəyimin parçası oğlum Ziyaəddin Yusif ərəb dilini yenicə öyrənməyə, ədəb elmini təzəcə dərk etməyə başladığı bir çağda onu xatırlamaq istəyirəm ki, yeniyetmələr və zəhmətə alışmamış uşaqlar ürəklərinə yatmayan, ağıllarına çatmayan sözlər eşitdikdə qəlblərinə bir dəhşət, beyinlərinə bir vəhşət çökür. Onun başını qarışdırmaq, tədrisə alışdırmaq üçün mən, bəzən məşhur şeyx, böyük ustad Müsləhəddin Sədi Şirazinin ən qiymətli təbərrüklərindən – “Gülüstan”dan bir neçə sətir oxuyardım:

Elə bir “Gülüstan” ki, behiştək ürək açır,

Torpağı gül qoxuyur, yarpağı ətir saçır” [Cami, 2004 : 12].

... Bu zaman birdən fikrimə gəldi ki, mən də onun qiymətli fikirləri və lətif şeirlərinə oxşar bu səpkidə bir neçə sətir, bu üslubda bir neçə varaq yazım ki, hazırlar üçün bir dastan, qaiblər üçün bir ərməğan olsun –

Gəlin tamaşaya “Baharistan”ı,

Siz orada “Gülüstan”lar görərsiz.

“Gülüstan”ın hərəsinin lütfündən,

Çiçək yığar, sünbül, reyhan dərəsiz [Cami, 2004 : 12-13].

Fikrimə necə gəlmişdisə, elə də yerinə yetirildi.

Lakin Cami bu əsərini dörd oğlundan yalnız sağ qalmış on yaşlı Ziyaəddin Yusifə deyil, dövrünün hökmdarı Sultan Hüseynə ithaf edir. Bu, bir tərəfdən o dövrün ənənəsi idisə, digər tərəfdən də ucaqəlbli şairin dövlətinin başçısına sayğı və ehtiram əlaməti idi...

Sədi Şirazinin məşhur “Gülüstan” əsərinə nəzirə kimi yazılan “Baharistan” adlı əxlaqi-bədii əsər “Dübaçə”dən və 8 fəsildən ibarətdir (müəllif fəsillərə “Rövzə”, yəni “bağ” adı vermişdir). Fəsillərin hər birinin öz mövzusu vardır . Əsərin “Giriş” hissəsində deyilir: “hər rövzə müxtəlif rəngli və müxtəlif ətirli bölməyə ayrılmışdır; nə xəzanın pozucu yeli onun rəngini soldura bilər, nə zamanın dağıdıcı əli onun ətrini öldürə bilər..”. hər fəslin tamamında bir rübai təqdim olunur. Giriş hissədən sonra 8 rövzə (bağ) təqdim olunur:

“Baharistan” əsərinin şairlərə həsr olunmuş 7-ci rövzəsini, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilinə tərcümə edilmədiyindən, ilk dəfə ana dilimizdə təqdim edirik. Əsərdəki Azərbaycan klassikləri haqqında olan hissə bütünlüklə, digər şairlərdən bəhs olunan hissə isə qısaltılmış variantda dilimizə uyğunlaşdıraraq bu yazıda veririk: beləliklə, “Baharistan”ın qısa təsviri belədir:

Giriş: – Bismillahir rahmanir rahim. Mühüm bir işə başlarkən, Cənabı Haqqa həmd etmək lazımdır. Həmd ilə başlanan iş bir quş olub yorulmadan uçub çatacağı yərə çatar. Həmd edilməyərək başlanan iş quş olub uçsa belə, qanadı yorular, düşər və yerindən qalxa bilməz. Daimi bir bahar içində yaşayan sadıq aşıqlər gördükləri lütfü lütfikarlıqlara qarşı minbərlərdəki quşlar kimi gözəl səslər, xoş nəğmələr ilə durmadan Cənabı Haqqa min həmdi dua edər. Bu həmdi duaları aylar, illər davam etdikcə, müqəddəs aləmdəki böyük mələklərin, təmiz ruhların qulaqlarına pıçıldarlar.

1-ci rövzə: Övliya sözləri haqqında – İlk hekayə belə başlayır: Seyyid ut-taifə Cüneydi Bağdadi demişdir: Şeyxlərə aid hekayələr Tanrı ordularından bir ordudur, kimin qəlbinə təvəccüh edəcək olsa oradaki hava və həvəsi həzmə uğradır. İbrətəməz başqa bir hekayət: Heratın o müdrik qocası... Abdulla Ənsari öz əshabələrinə belə vəsiyyəət etmişdir: hər ağıllı qocadan bir söz öyrənin, bunu bacarmasanız, onların adlarını xatırlayın ki, fayda görə biləsiniz .

Bu rövzədə 33 hekayə yazılıb.

2-ci rövzə: Hakimlərin sözləri haqqında – “... Məsləhət. Hakim (haqq müdafiəçiləri) o adama deyirlər ki, şeylərin necə olduğunu mümkün qədər doğru bilsin, əməllərini bacardığı qədər düzgün həyata keçirsin”. Ardınca belə bir rübai verilir:

Xoşbəxt odur fani işdən əl çəkə,

Əbədilik naminə tədbir tökə.

Nə mümkünsə, hamısını öyrənə,

Öyrəndimi, dərhal toxumun əkə.

Bu rövzədə 19 faydalı məsləhət, hikmət və hekayə qitələrlə dolğunlaşaraq (mükəmməlləşərək) təqdim olunur.

3-cü rövzə: Sultanlara, hökumətlərə lazım olan ədalət, insaf haqqında – Padşahların vücudundakı hikmət insaf və ədalətin zuhurudur, yoxsa məqsəd padşahların əzəməti və qüruru ilə görünmələrində deyil. Nuşirəvan həqiqi dindən biganə, lakin haqq-ədalətdə, dürüstlükdə yeganə idi. Bunun üçündür ki, Sərvəri Kainat Əleyhi Əfdal üs-salavat Əfəndimiz (s) “mən ədalətli bir padşahın vaxtında doğulmuşam” – demişdir. Hökumətin, şahların varlığı insaf və ədalət üçündür, cəlal və əzəmət üçün deyildir... .

Hekayət: Tarixdə yazılmışdır ki, dünyanın hakimiyyəti beş min il mağların və atəşpərəstlərin əlində olmuşdur. Səltənət ona görə bu xanədanın əlində bu qədər çox qalmışdır ki, onlar rəiyyətə zülm etməmiş, onlarla ədalətlə rəftar etmişlər... .

Bu rövzədə 20 faydalı məsləhət, hikmət və hekayə qitələrlə, məsnəvilərlə dolğunlaşaraq (təkmilləşərək) təqdim olunur.

4-cü rövzə: Comərdlik və comərdlər haqqında – Comərdlik lazımlı bir şeyi qərəz, məqsəd düşünməyərək bağışlamaqdan ibarətdir, bu xarakterə savab düşüncəsi də sığmaz və bir məsləhət təqdim olunur: Bağışlanmağın gözəlliyi orasındadır ki, əvəzsiz olsun. Əvəz və qərəz xatirinə olsa, bəxşiş olmaz, əvəzi çıxmaq, qərəzi yumaq üçün olar.

Bu rövzədə 13 faydalı məsləhət, hikmət və hekayə qitələrlə, məsnəvilərlə dolğunlaşaraq təqdim olunur.

5-ci rövzə: Eşq və aşıqlar haqqında – Bu rövzə (bağ) belə başlayır: Eşq haqqında belə bir

hədis-i şərif varid olmuşdu. Hər kim aşiq olursa, iffətini mühafizə edər və eşq yolunda aşiq üzündən öləcək olsa şəhid sayılır və belə bir hekayətlə davam edir:

İki ağıllı adam arasında eşq haqqında söhbət düşdü. Biri dedi: Eşqin xasiyyəti həmişə bəla və əziyyətdir, aşiq həmişə izzət və məşəqqət içərisində olar.

O biri dedi: Sus, görünür, sən dalaşmaqdan sonrakı barışıqın ləzzətini, fəraqdan sonrakı vüsəlin şərbətini dadmamısan. Hər kəsin qəlbi aşıqların qəlbi qədər təmiz, heç kəsin ürəyi sevməyi bacarmayanların ürəyi qədər kəsif ola bilməz.

Bu rövzədə 12 faydalı məsləhət, hikmət və hekayə qitələrlə, məsnəvilərlə, rübai, beytlərlə dolğunlaşaraq təqdim olunur.

6-cı rövzə: Mutayebələr və lətifələr haqqında – “Fayda” deyərək bir hədislə başlayır. Peyğəmbər (s) əfəndimiz belə buyurmuşdur: Mömin lətifəçi şirin sözlü olur, münafıqlar isə turş üzlü, çatıq qaşlı olur. Əmir-əl Mömin Əli (s.) əfəndi isə belə buyurmuşdur: Bir kimsə xasiyyətsizlik, tündxasiyətlilik, turş üzlülük hududundan çıxmaq üçün nə qədər lətifəçi olsa günahı yoxdur. Bir dəfə Peyğəmbər (s) əfəndimiz bir qoca qadına “qoca qarılar cənnətə girə bilməzlər” – buyurmuşdur. Bu sözü eşidən qadın ağlamağa başlamış, sonra Peyğəmbər əfəndimiz, qoca qadınlar cənnətə qoca olaraq girə bilməzlər, Cənabı Haqq onları cənnətə gənc olaraq göndərir – demişdir.

Bu rövzədə 33 faydalı məsləhət, mutayebe və hekayə qitələrlə, məsnəvilərlə, rübai, beytlərlə tamamlanaraq təqdim olunur.

7-ci rövzə: Məşhur şairlər və şeirlər haqqında – burada Camiyə qədərki məşhur 39 şairin bioqrafiyası təqdim edilir (bir nəfər də özünü nəzərə alsaq 40 şair haqqında. Müəllif görünür, bu hesablamada 40 rəqəmini təsadüfən seçməmişdir). Şeir köhnə hakimliyə görə, muhayyel müqəddimələr ən mürəkkəb söz deməkdir, yəni elə bir sözdür ki, insanların xəyallarına bir şey üzərinə təvəccöhü və yaxud bir şeydən nifrəti

məhcub olan mənaları ləğv edər. O söz doğru imiş ya deyilmiş, eşidən onun sıtkını etiqad edərmiş, etməzsə aranmaz, axtarılmaz. Şeir bir neçə hissəyə ayrılır: qəsidə, qəzəl, məsnəvi, rübai, qitə kimi. Şairlər şeir söyləmək sarıdan fərqlidirlər – bir dəstəsi şeirin müxtəlif növlərindən yazmaqla kifayətlənmiş. Xüsusən də əzəlki şairlər ən çox qəsidə söyləyərdilər. Bu qəsidələr mədh, öyüd və ya başqa bir mövzuya aid idi. Şairlərin bir qisimləri təfənnün tərəfdarı olub şeirin hər növündən şeir söylərmişlər. Son gələn şairlər isə ən çox qəzəl söyləməklə vaxt keçirmişlər. Şairlərin sayı sayılmayacaq qədər çoxdur. Biz onların içindən çox məşhur olan bir neçə şəxs barədə söz söyləyəcəyik.

Bu fəsildə Azərbaycan şairlərindən Xaqaniyə, Nizamiyə, Ənvara, Əssar Təbriziyyə böyük dəyər verilir. Məsələn, teymurilər sarayının birinci şairi Ə.X.Dəhləvidən bəhs edərkən, onun sənətkarlığını son dərəcə yüksək qiymətləndirsə də, qəzəl və qəsidə sahəsində Xaqanini izlədiyini qeyd edib, “qəsidə sahəsində Xaqani səviyyəsinə yüksələ bilmədiyini” (Həmid Araslı) ayrıca göstərir.

7-ci rövzədəki şairlər bunlardır: Rudəki, Dəqiqə, Ammar, Ünsüri, Ascədi, Fərruhi, Firdovsi, Nasir Xosrov Ənsari, Azraki Hərəvi, Əmir Muizzi, Abdülvasi Cəbəli, Ədip Sabir, Ənvar, Rəşidəddin Vətəvat, Amiki, Süzəni, Xaqani, Fəxri Cürcəni, Zahirüddini Faryabi, Nizami, Kamal İsalı, Səlmani Savəci, Məhəmməd Əssari Təbrizi, Şeyx Sədi, Havacı Hafız Şirazi, Şeyx Kamali Xocəndi, Əmir Xosrov Dəhləvi, Həsən Dəhləvi, İmad Fakih, Havəcə, Nasir-i Buxari, Havəcə İsmətullah-i Ruhari, Bisati i-Səmərqənd, Xəyali, Azəri İsfərayini, Katibi, Şahi, Arifi, Mir Əlişir Nəvai.

Onların hər biri haqqında Əbdürrəhman Cami öz fikir və düşüncələrini belə təqdim edir:

Rudəki – Mavəraünnəhr şəhərində anadan olmuşdur. Anadangəlmə kor doğulan Rudəki, çox ağıllı və iti anlayışlı idi, səkkiz yaşı olanda “Quran”ı əzbərdən bildi, oxumağı öyrəndi, şeir söyləməyə başladı. Səsi gözəl olduğu üçün musiqi alətlərinə maraq etdi: ud öyrəndi və ud ifa etməkdə birinci yerdə oldu.

Dəqiqi (Əbu Mənsur Məhəmməd b. Əhmədi Dəqiqi – A.Ü.) – Dəqiqi köhnə şairlərdəndir. “Şahnamə” yazmağa başlamış, 20.000 beytə yaxın yazandan sonra əsəri Ə.Firdovsi tamamlamışdır.

Əmmar – Bu da köhnələrdəndir. Samanlı dövləti zamanında olmuşdur. Təbiət şairi olub – xoş və lütfkar şeirləri vardır.

Ünsüri – Zamanındakı şairlərin önündə gedənlərindən olub. Yeminüddövlə Sultan Mahmud Səbüktekinin onun haqqında təvəccühləri var idi.

Ascədi – Bu şəxs Mərv şəhərindəndir. Yeminüddövlə Sultan Mahmudun məddahlarındandır. Sultanın Hindistanı fəth etməsini alqışlayan bir qəsidə söyləmişdir.

Fərruhi – Bu da Yeminüddövlənin vaxtında idi, onun lütf və inamı sayəsində çox mal sahibi olmuşdu. Bir dəfə Səmərqəndi görmək arzusunda oldu. Səmərqəndə

yaxınlaşdığı zaman yol kəsən oğrular tərəfindən tutuldu və nəyi varsa alıb apardılar. Buna baxmayaraq o, Səmərqəndə gedir, heç kimə görsənmədən bir neçə gün orada qalıb, geri dönür.

Firdovsi – Firdovsi Tus şəhərindəndir, fəziləti, kamalı zabirdir. Bir şəxsin ki, “Şahnamə” kimi əsəri ola, onun artıq başqalarının tərifinə ehtiyacı yoxdur. Firdovsi şairlərin tövsiyəsi ilə Sultan Mahmudun məclisinə daxil olur, onun hörmətini qazanır. Hətta padşah ona “iltifatın ilə məclisimizi “firdovs”, yəni cənnət etdin, cənnətə çevirdin. Bu səbəbdən şair “Firdovsi” təxəllüsü ilə yazıb-yaradır...

Nəsir Xosrov Ənsəri – Şairlik sənətində mahir, hikmət fənlərində kamil idi. "Səfərnəmə" adlı bir əsəri vardır. Bu adam dünyanın bir çox məşhur şəhərlərini gəzmiş, oralardakı alim və üdəbalarla görüşmüş, onların söhbətlərində iştirak etmişdir. Səyahət təəssüratlarını həmin əsərində yazmışdır.

Azrəki Hərəvi – Şeir və fəzilətdə mahir, elm və hikmətdə kamil idi. Bir qitəsində şərəbi belə təsvir edir: “Şərəbin qoxusu ənbər qoxusundan daha xoş, rəngi əqiq rəngindən daha üstündür. Şərəb ulduzlardan daha parlaq, candan daha safdır”.

Əmir Muizzi – Bu şair Məlikşahın oğlu, Muizziddünya Vədd Sultan Səncər zamanında idi. Şairliyini ən çox onun məthi ilə keçirənlərdən idi. Ona Muizzi deyilməsi də Sultanın adı ilə bağlıdır. Səncər zamanında Muizziyə nəsib olan şan, şərəf çox az şairə nəsib olmuşdur. Deyərmişlər ki, şairlərdən üç şəxs üç dövlət sayəsində başqalarının nail ola bilmədiyi bəxtiyarlığa nail olmuşdur: bu üçündən biri Samanilər dövlətində Rudəki, digəri Mahmudilər dövlətində Ünsüri, o biri də Səncər dövlətində Muizzidir.

Abdülvasi Cəbəli – Bu şəxs fazıl, kamil, mahir şair idi. Həm ərəbcə, həm də farsca söyləmişdir.

Ədip Sabir – Fəsih bir şair idi, o, fazıl və aqıl idi. Şeiri çox incə, lətif və gözəldir. Böyük ədiblər onun özlərindən yüksək olduğunu təsdiq edirdilər. Məsələn, Ənvar onu özünə yaxın seçmişdir. Tutaq ki, Ənvar bir qəsidə söyləmiş, qəsidənin əvvəlində özünün yetkinliyini yazmış, lakin qəsidənin sonunda Ədib Sabirə yetişmədiyini söyləmişdir:

Beyt: – Bütün bu kəmalatımı bir tərəfə buraxın. Fərz edin ki, şairəm, başqa bir məziyətim yoxdur. Lakin elə-belə bir şair də deyiləm, bütün mənasıyla, böyüklüyü ilə, şairəm, yetkinliyimi sizə söyləyim: Ədib Sabir olmasam da, Sənai qədər bir şairəm.

Ənvar – Ənvar kamil hakim idi, fəsih idi, fazıl idi (Şah Qasım Ənvardan bəhs edilir – A.Ü.). Şeiri kamalına bir nümunə, camalı kamalından da gözəldir. Sözləri məşhur, “Divan”ı məşhurdur. Şeirlərinin incəliyi səbəbindən bu qitəni yazıram və həm də şairlərə nəsihətdir:

Qitə: – *Dünən bir şaircik “qəzəl söyləyirsənmi?”* – dedi.

Cavab olaraq – “qəzəldən də, mədhiyədən də, həcvdən də vaz keçdim, üçünü də buraxdım” – dedim.

Şaircik “necə olur ki, tərək edirsən, səbəbi nə?” – dedi.

Cavab olaraq – “qəzəl söyləmək, mədhiyyə söyləmək, həcv söyləmək azğınlıqdan irəli gəlirdi. Mən “çox şükür azğınlığı buraxdım və inşallah, o azğınlıq bir daha gəlməyəcəkdir” – dedim. Mən əvvəlcə bu üç qism nəzm ilə məşğul idim: səbəb ehtiras, qəzəb və şəhvət hissləri idi. Bir gecə bir gözəlin şəkər kimi dodağını, qıvrım-qıvrım saçlarını səhərə qədər düşündüm. Bir gün haradan, kimdən necə beş axca qazanmaq mümkündür” – deyə axşama qədər qıvrandım. Başqa gün xəstə köpək kimi özümdən zəif, ağır, aciz kimi tapsam, onu əzsəm, şil-küt etsəm, onu dişləsəm” – deyə fikir etdim. Adı çəkilən üç hissi üç itə bənzətdim. Çox şükür ki, Cənabı Haqqın lütfü-kərəmi ilə bu üç ac iti mən acizin başından dəf etdi. İlahi qəzəl, mədhiyyə, həcv söyləmək ilə ağıma, nəfsimə çox cəfa etmişəm. Artıq bunlardan imtina etdim, “məni bunlardan sən saxla” – deyə tövbə etdim.

Ey Ənvar, yüksəkdən uçmaq söz ərlərinin işi deyil. Madam ki, təkəbbür göstərdin, mərdanə davran. Sözümdə dur, bundan sonra artıq bir küncə çəkil, qurtuluş yolunu ara. Çünki iki, üç nəfəslik ömrün qalmışdı, çox keçmədən o nəfəs bitəcək.

Deyirlər ki, Gor padşahına “Ənvar səni həcv etmişdir” – deyə xəbər verirlər. O da Herat padşahına məktub yazır ki, “Ənvarı çox sevirəm, çox təqdir edirəm, onun özüylə görüşmək istəyirəm, lütfən onu tapdırıb tərəfimə göndərsəniz, çox məmnun olaram! – deyə məktub göndərir. Halbuki məqsədi Ənvardan intiqam almaq idi. Herat şahı Gor padşahının məqsədini o saat anlayır. Herat şahı Gor padşahının istəyini Ənvara yazır. Lakin bu işdə intiqam hissi olduğunu açıq yazı bilmir. Ənvarın nəzər-diqqətini cəlb etmək üçün ona yazdığı məktubun kənarına bu iki beyti də əlavə etdi. Şeir:

*Hey, insanlar, mənim aslan kimi
Atılıb yaxalamamdan,
Tutub parçalamamdan çəkinin.
Mən bir neçə dəfə üzünüza qarşı gülərəm,
Bu gülüşüm sizi aldatmasın,
Mənim sözüüm güldürücü,
Lakin işim ağladıcıdır.*

Ənvar Herat padşahının məktubunu alınca işin harada bitəcəyini fərasətiylə anladı, çağırılan yerə getmədi, gedə bilməməsinin də üzrlü olmasına dair bəzi bəhanələr uydurdu. Gor şahı Ənvarın məktubunu alınca təkrar Herat şahına məktub yazdı. Hər halda Ənvarı aldadıb göndərməsi üçün xahiş olduğu kimi, bu işə müvəffəq olduğu təqdirdə Herat şahına çox hədiyyə verəcəyini də əlavə etmişdi. Məktubu alınca Herat şahı Ənvarı çağırırdı, ona gələn məktubdan bəhs etdi, “hər halda getməlisən, mən də nə edəcəyim üçün pərt vəziyyətdəyəm, çünki sənə qarşılıq min qoyun alacağam” –

dedi. Cavabında Ənvar dedi: “*Madam ki, mənim dəyərim varmış, mən özümü şəxsən alinizə pulsuz (hədiyyəsiz) təqdim edirəm, məni göndərmə, burax sənin şairlərin, adamların sırasında. Sənin üçün cəvahir kimi qəsidələr yazım, o cəvahləri sənin ayaqlarına töküüm*” – dedi. Bu söz Herat şahının xoşuna gəldi. Ənvarı Gor padşahının hüzuruna göndərməyərək onu öz himayəsinə aldı.

Rəşidəddin Vətvət – Mavəraünnəhr şairlərindəndir. Zamanında olan şairlərin ustadı, onların imamı idi. “*Hədaiq əs-sehr fi dəqaiq əş-şeyr*” (“Şeyrin incəliklərinin sehrli bağçaları”) adlı əsəri şeyr haqqındakı təsnifidir.

Amiki – Mavəraünnəhr şairlərindəndir, zamanında olan şairlərin ustadıdır.

Suzəni – Nəsif şəhərindəndir, təhsil almaq üçün Buxaraya gəlmiş zaman iynəçiliyə (dərziyyə) həvəs göstərdi və o sənətdə ustad oldu.

Xaqani – Ləqəbi Əfzələddindir, Şirvanlıdır. Ona şeyr sənətindəki kamalına görə Həsənül Əcəm deyərmişlər. Bütün şairlərdən mümtazdır (görməlidir), təqlidi bənzər olmayan gözəl bir şivəsi var. Məvaizdə, hakimanə söz söyləməkdə Sənai təriqətini tutmuşdur. Xaqaninin “*Töhfətül-İraqeyn*” adlı bir əsəri vardır. Qitə: -

Böyük şair mənim, mənə süfrəsi də mənimkidir;

Ünsürü də, Rudəki də artığımla dolanarlar.

Adım alim nəfsi kimi təzəlikdən dipdiridir,

Kəramətli adamlar tək mənim də az tamahım var.

Sözüm gündüz qədər ağıdır, vəziyyətim gecə kimi,

Şerim qılinc çəkən hindu, ahını göyə min ox atar

Rəşidəddin Vətvət Xaqanini mədh edərək belə bir qitə söyləmişdir:

Qitə: – Ey şan-şərəf gülünün Ayı, Günəşi, ey fəzilət taxtının vəziri, ləqəbin Əfzələddin, künyən Əbülfəzdir, sən fəzilət dənizisən, dini artıran yüksəldən, küfrü əksildən, yox edən bir filosofsan.

Qitə: – Bu iki beyt Xaqaninin sözlərindəndir:

Qitə: – Xaqani gözəllərə tutulmadan, onların sevdasını daşımadan vaz keç, çünki sevda ağıla sərsəmlik gətirər. Gözəl gözlərin güzgü kimi gözəl görünürlər, bu doğrudur, lakin unutma ki, güzgünün bir üzü parlaq, o bir üzü bulanıqdır, qaradır.

Xaqaninin “*Töhfətül-İraqeyn*” adlı əsəri vardır. Bu bir neçə beyt o kitabın “Başlanğıc”ından alınmışdır.

Məsnavi:

Bu qara torpaqla mavi asıman,

Qoymuşdur dünyada bizləri heyran.

Bu fələk, bu torpaq nə qədər ki var,

Ömür kisəmizi boşaldacaqlar.

Qəribə deyilmi, səma dövr edir,

Lakin sabit durur məhvərində yer.

*Bu iki sehrbaz hər axşam-səhər,
Əyninə gah qara, gah ağ don geyər
Sarsılır varlığın indi təmali,
Açır qapıları heçliyin əli
Dörd hambal belindən atır yükünü,
Nə ili görünür, nə ayı, günü
Göy atı tərkdir göyün tağını
Salır həm nalını, həm dirnağını*

Fəxri Cürgani (Fəxrəddin Əsəd Gurgani – A.Ü.) – Zamanın ən fazillərindən, ən dəyərlilərindəndir. Fazil və kamalına, şeirinin incəliyinə “Veys ü-Ramini” (“Veys və Ramin”) kitabı sübutdur.

Zahirəddin Fəryabi – Cahanın məşhurlarından və zamanın fəzillərindəndir. Divanı xoş və məqbul, şeirləri dillərdə söylənməkdədir. Atabəy Əbubəkirin dövlətində xidmət etmiş, yetişmiş, böyümüşdür (Təbriz şəhərinin Sürxab məhəlləsində Xaqaninin türbəsinin yanına dəfn edilib – A.Ü.). Bir gecə onun məclisində bu rübaini söyləmişdir:

Rübai: – Padşahım, mələklər sənə duanı daima etmişlər, zaman sənə zatından başqasına meyl etməz. Qılıncının qını düşmənlərinə belə deyir: Hərif, icimdəki qılınc başınıza uğrasın.

Bu rübai Atabəylərin xoşuna gəldi, əmr buyurdu ki, Zahirinin başına min qızıl sancdılar. Bunun üzərinə Zahirinin ikinci bir rübai söylədi.

Rübai: – Şahım, mülk və dinin işi sayəndə yolundadır, aqlın sayəsində zulum və fitnə can çəkişməkdədir. Zamanında rafizilər (Əvvəllər xəlifə Əbubəkr və Ömər in imamlığını qəbul etməyən, onlara qarşı çıxan kəslərə rafizi deyilirdi – A.Ü.) belə sünnilər kimi Əbubəkr xəlifə olduğunu qəbul etməyə məcbur oldular.

Bu bir neçə beyt belə onun bir məsnəvisindəki gözəl beytlərindəndir.

Məsnəvi: – Bir gün bir vaiz kürsüdə bu sözləri söylədi: Qiyamət qopduğu, bütün insanlar bir araya gəldikləri zaman Cənabı Haqq günahkar olan ağsaqqallıları təmiz, yaxşı olan qarasaqqallılara, günahkar olan qara saqqallıları da təmiz, yaxşı olan ağ saqqallılara bağışlayacaqdır. O vaiz məclisində qırmızısaqqallı biri var idi. Vaizin sözünü eşidən kimi, əlini saqqalına atdı və eyvah, biz hesabdan xaric qalırıq ki, iki dünyada da bir işə yaramırıq – dedi.

Zahirinin şeirindəki məna o dərəcədə dəyərlidir ki, keçmiş şairlər Zahirini daha yüksəkdir, yoxsa, Ənvarımı? – deyə təşvişə düşmüşlər. Bu müqayisəni, nəzmə cavab veriləcək səviyyəsi olan bir şəxsdən soruşur:

Qitə: – Ey kürreyi ərz qədər təmkinli olan zat, sən fəzilət göyündə Ay kimi gözəl görünüşlü, Günəş qılıqlısan. Sözü yaxşısını pisindən seçənlərin bir dəstəsi Zahirin sözünü Ənvarinin sözündən üstün görürlər.

Bir qruplar da var ki, bu fikri rədd edirlər. Xülasə, bir-birləriylə mübahisə edir, çəkişirlər. Şairlik mülkü bugün sənin möhürün altındadır. Adıçəkilen iki tərəfdən hansının haqlı olduğuna bir işarət veririk. Bu suala İmam Hərəvi belə cavab vermişdir:

Qitə: – Ey fikir yollarının hamısını bilən şəxs, əgər həqiqət gözüylə baxılırsa, bu sualda üzrlü deyilsən. Aralarında münasibət olmayan iki şeydən birini seçmək üçün şərhə, izaha ehtiyac varmıdır? Ənvarın sözü möcüzə, Zahirinki sehr, Ənvarın sözü göydən enmə bir nur, Zahirinki yanmış bir çırağ, Ənvarın sözü ay, Zahirinki ulduz, Ənvarın sözü huri, Zahirinki pəridir. Qeyd olunan suala başqa bir şair də belə cavab vermişdir:

Qitə: – Zahiri şeirini Ənvarın təmiz sözündən üstün edən mürtədilər, Həzrəti Musa möcüzəsini Samirinin sehrindən fərq etməyən kimsələrə bənzərlər.

Nizami – Gəncəlidir, fəzilliyi, kamilliyi məşhurdur. Şərhə, bəyana möhtac deyil. “Beş xəzinə” – “Xəmsə” adlı beş əsərində kimsəyə müyəssər olmayan gözəllikləri, incəlikləri göstərmişdir. Nizami çox az şeir yazmışdır, bu qəzəl onun şeirindəndir.

Qəzəl: -

*Arpa qədər də tabım yox, a buğdayı üzli nigar!
Saman kimi saraltmışdır surətimi qanlı yaşlar.
O buğdayı cəmalına zinət verən sünbüllərin
Ən kiçiyi Sünbülədir – çiyindəki qızıl saçlar.
Qoşa zülfün mizanından arpa boyda müşk istərəm,
Könlüm bir cüt tel yerinə, bəlkə, qızıl bir beyt umar.
Buğda dərdi çəkən kəndçi mənim qədər çəkibmi dərd?
Məqam çatmış, versin mənə gül ətrini gül dodaqlar.
Bircə xalın müşk içində gizli buğda danəsidi,
Dənmi umub düşüb tora mənim kimi yüz-yüz şikar?!
Tək buğdanı gözüüm yedi, özüm heç nə dadmadım, ah,
Qapındakı cənnətindən mən kənaram, xeyli kənar.
Gecə-gündüz firqətindən tən bölündüm buğda kimi,
Nizaminin dərdi sənə arpaca da etmədi kar. [Gəncəvi,2012 : 110]*

Kamal İsfahanı – Şeirlərində çox incə mənələrdən bəhs etdiyinə görə, ona Həllakı Məani deyilmişdir. Ona nəsib olan mövzular nə ondan əvvəlkilərə, nə də sonrakılara nəsib olmamışdır. Ancaq mənəni çox incələdiyindən şeirləri siyasətdən uzaqdır. Şeirləri çoxdur, “Divan”ı məşhurdur.

Salman Savəci – Açıq və gözəl, bəlağətli bir şairdir. Məzmunun incəliyində bənzərsizdir, çox ustadların qəsidələrinə nəzirə söyləmişdir. Bu qəsidələrin bəzilərində ustad kimi tanınan şəxsi keçmiş, bəzilərində ustada yetişə bilməmiş, bəzilərində bərabərdə qalmışdır. Ustadların, xüsusilə Kamal İsmayıl mövzularından şeirlərində

istifadə etdiyindən, lakin gözəl bir tərzdə ahəng qatdığından alınma mövzu olduğu fərqləndirilməzdi.

Məhəmməd Əssar Təbrizi – “Məhr və Müştəri” əsərinin sahibidir. O əsərdə bir çox gözəlliklər göstərmişdir. Gözəl bir qızın burnunun mədh edərək yazdığı iki beyt həmin kitabdandır. Məsnəvi:

O burun deyil,

Bəlkə nəsrin gülünün

Üstünə incə, nazənin

Bir cizgi çəkilməmişdir.

O burun deyil,

Bəlkə lələ, ya yasəmən üzərində

Yatan açılmamış gül,

Yaxud açılmamış bir zambaqdır.

Bu beytlər də o məsnəvidəndir. Qitə:

İnsandan məhəbbət gözləmə, dostum,

Çünki yox dünyada vəfali insan.

Heç kəsdən gözləmə vəfa, sədaqət,

Şoranda yetişməz bu gül heç zaman.

Başərin başına fələyin çərxi,

Ələmiş xəyanət, rəzalət, böhtan,

Sən kimə yaxşılıq etsən, yaxşı bil,

Verəcək o sənə qətlinə fərman,

Sən onu saxlasan gözünün üstə,

O, sənə gözünə tökəcək al-qan [Təbrizi : 244].

Şeyx Sədi – Adı Müsləhəddindir, təxəllüsünə görə Sədi deyilmişdir. Qəzəl söyləyən şairlərin piri. Ondan əvvəl qəzəl söyləyən kimsə onun qədər çalışmayıb, sözləri hər tərifi layiqdir. Şairlərdən biri bir qitə söyləmişdir:

Qitə: – Hər nə qədər Peyğəmbərimiz “məndən sonra Peyğəmbər gəlməyəcəkdir” – desə də, şeirdə üç şəxs Peyğəmbərdir: biri Firdovsidir ki, bir şeyi vəsf etməklə, biri Ənvardır ki, qəsidə yazmaqla, biri də Sədidir ki, qəzəl söyləməklə digər şairlərə nisbətə Peyğəmbər dərəcəsinədir (yəni, digər şairlər ümmət, bunlar üçü peyğəmbər kimidir) daha açıq digər şairlər tələbə, bunlar müəllim məqamındadır).

Havacə Hafiz Şirazi – Şairlərinin çoxu lətafətli, xoşdur, hələ bəzisi ecaz dərəcəsinə yaxınlaşmışdır. Başqalarının qəzəllərinə nisbətə zahiri qəsidələri kimidir. Hafizin şeirdəki nizam təbiəti Nəzzari Kuhistan nizamına bənzər, lakin Nəzzarinin şeirlərində lüzumsuz, mənasız sözlər olduğu halda, Hafizin şeirlərində elə şeylər yoxdur. Şeirlərində zorakılıq olmadığı üçün Hafizə “Lisan ül-qeyb” (“Qeyb dili”) təxəllüsü verilmişdir.

Şeyx Kamal Xocəndi – Sözüünün lətifətində, mənaların incəliyində elə mərtəbədədir ki, ondan ziyadəsi təsəvvür edilə bilməz. Lakin mənənin incəliyinə çox diqqət etdiyindən, şeirini eşq və məhəbbət zövqündən məhrum etmişdir. Şeirində Həsən Dəhləvini təqlid edib, lakin bunun şeirindəki mənalar Həsən Dəhləvinin şeirində yoxdur. Adına “Düzdi Həsən” – “Həsənin oğrusu” deyilməsi onu təqlid etməsindəndir. ... Şeyx Kamal ilə Hafiz Şiraziyyə çatan bəzi ariflər bu ikisini müqayisə ilə belə demişdilər: Şeyx Kamalın söhbəti şeirindən, Hafizin şeiri söhbətindən daha gözəl idi.

Əmir Xosrov Dəhləvi – Müxtəlif şeir söyləyənlərdəndir. Qəsidə, qəzəl, məsnəvi ilə məşğul olmuşdur. Hamısında da kamala çatmışdır. Xaqanini təqlid edərək qəsidə də ona yetişməmişsə də, qəzəldə onu keçmişdir. Qəzəl mütəxəssisi eşqin öz zövqləri, öz vicdanları ilə ruhlarında duyduqları mənaları dərk etdiyi qədər hər kəsə məqbuldur. Nizaminin “Xəmsə”sinə cavab verənlərin ən məşhuru. "Xəmsə" sindən başqa digər məsnəviləri də vardır, hamısı sənətkarlıqla yazılmış və xoşdur.

Həsən Dəhləvi – Qəzəl söyləməkdə xüsusi bir istedadı vardır. Əksər qafiyələr qərib

rədiflərdir, xoşa gələn bəhr intihar edər. Bu cəhətlərə görə şeirində bir hal hasil olmuşdu ki, ilk nəzərdə elə söz söyləmək asan görünsə də, reallıqda isə çətinidir. Buna görə şeirinə səhli- mümtəni deyirlər (Yəni, bu sözü dinləyənlər elə sanırlar ki, özləri də belə sözlər deyə bilərlər). Xosrov Dəhləvi ilə müasir idi, bir-biri ilə görüşür, zarafatlaşardılar.

İmad Fakih – Qəzəl söyləyən şairlərdən biri də İmaddır, Kirmanlıdır. Bir təkyədə şeyx idi. Şeirini təkyəyə gələn nə qədər insan varsa, hamısına oxuyar və islahını (düzəlişi) istəyər. Buna görə “Havacı İmadın şeiri təkmil Kirman əhalisinin şeiridir” - deyilmişdir.

Havəcə – Bu da kirmanlıdır, kəlmələri bəzəməyə, ibarələri gözəlləşdirməyə çox fikir verər, buna görə ona “şairlərin naxışçısı” deyirlər.

Nasiri Buxari – Mavəraünnəhr şairlərindəndir. Şeirlərində ara-sıra təsəvvüf sözləri görünür.

Havacı İsmətullahi Buxari – Qəzəldə Əmir Xosrov Dəhləvini təqlid edər.

Bisati Səmərqəndi – Şeiri lətifdir, lakin məlumatı zəifdir, bu fikir yazdığı şeirlərindən anlaşılır.

Xəyali – Şeiri xəyaldan halı deyildir. Hacı Kəbə yolunda Kəbə üçün yüyürür. Biz didar istəyirik, o ev axtarır, biz ev sahibini axtarıq. Kəbəyə getsəm, bütəxanaya girsəm, məqsədim ancaq sənən. Hüsünə and içirəm ki, səndən başqa nə varsa xəyaldır. Xəyalinin etdiyi qüsurlar sənənin kərəmini ümidlədir, beləliklə, etdiyim günahlara bəhanə tapıram.

Azəri İsfərayini – İsfərayinlidir. Şeirində bəzən ağıllı atıb-tutmaları var.

Katibi – Nişapurludur. Xüsusi mövzuları, o mövzuları xüsusi surətdə anlatması var. Şeirləri bir ölçüdə deyil. Yüksəkli alçaqlıdır, sözləri qarışıq bir mənərə təşkil edər.

Şahi – Səbzəvarlıdır, şeirləri lətif, uyğun, düz, ibarələri təmiz, mövzuları şirindir.

Arifi – Heratlıdır (Arifi Hərəvizi – A.Ü.). “Quy və Çovkan” mənzuməsinin müəllifidir. “Quy və Çovkan” onun məşhur nəzmlərindəndir.

Mir Əlişir Nəvai – Varlığı ilə zamanımızın şərəfli bir dövlət sahibidir, hörmətli. Şövkətli padşaha olan yaxınlığı, fazil və ədəbi haqq vergili, özünün fazilliyi sayəsində qazandığı məqamı ona şair demək, onu gözəl şair demək qabiliyyəti ilə özünü şairlər zümərəsinə qatdığını düşündüyümüz üçün utandıq. Bu cəhətləri bir tərəfə qoysaq, həqiqət belədir: şairlər tayfası olduğu yerdə Nəvai rəis, şair təbəqəsi yazılarkən adı dəftərin başında olur. Nəvai şair təbiəti, geniş qəlbliliyi sayəsində həm türkcə, həm də farsca şair söyləmişsə də, təbiətinin türkcəyə meyli farscadan çoxdur. Qəzəllərinin çoxu türkcədir ki, 15.000 qəzəldən çoxdur, Şəmi nüsxəsinə görə 10.000-dən çoxdur. Nizaminin “Xəmsə”sinə cavab olaraq yazdığı “Xəmsə” 30.000 beytə yaxındır ki, Nəvidən əvvəl kimsə türkcədə ondan daha gözəl bu qədər şair söyləməmişdir. Fars şeirlərindən birisi Əmir Xosrov Dəhləvinin “Dəryayi Əbrar” deyə ad etdiyi qəsidədir ki, bir çox incə mənaları lətif xəyalları müştəmdir. Mətlə budur. Beyt:

Padşahların taclarına zinət verən qızıl rəngli ləl,

Başlarındakı xam xəyalı bişirmək üçün bir atəşdir.

Bu rübai Həccdən gələn bir Hacıya – Molla Camiyə ithaf edilmişdir. Rübai:

Ey şüşə rəngli fələk,

İnsaf et, doğru söylə.

Sənin şərq tərəfindən doğan

Aləmi parlardan günəşin var.

Mənim də dünyanı gəzib ta

Şam tərəfindən gələn

Bir hacı dostum var.

Bu ikisindən hansı

Daha gözəl dolanıb gələndir.

Bu rübaini də birisindən Molla Camiyə gələn bir məktuba cavab olaraq yazmışdır.

Rübai:

Bu məktub deyil, bəlkə

Mənim dərdimi dəf edən

Kədərli, qəmli gönlümə

Rahatlıq verən bir ilacdır.

Bu məktub ürəyimin hərərətini,

Nəfsimiz binidətinin təskinliyidir

Açıq söyləyim bu məktub-

Mənim səfərdə olan

Dostumdan xəbər verəndir.

Bu rübaini də bir məktubda yazmışdır. Rübai:

Kilsədə olsam bil,

Sənin sözünü etməkçün

Hərəmdə olsam,

Səni axtarmaqla məşğulam.

Yanımda olduğum zaman

Gözümü üzündən ayırmaram,

Səndən ayrı olduğum zaman

Gönlüm sənin yanındadır.

8-ci rövzə: Heyvanların dilindən hekayələr haqqında – Ağıllılar, müdriklər bir sıra dilsiz heyvanların ağızlarından hekayələr uydurmuşlar. Bundan məqsəd təbiətin sirli fəlsəfəsi ilə o hekayəyə rəğbət, maraq göstərməsi, o hekayədəki hikmətlərin, məsləhətlərin nəzərə alınmasıdır. Bu rövzə tülkü ilə qurdun dostluğundan bəhs edən ibratəmiz, maraqlı bir hekayə ilə başlayır və belə bir qitə ilə sonuclanır:

Ey xacə, qızilla sən zor göstərmə,

Axırda dünyadan zəlil gedərsən.

Bu nazü-nemətdir kökəldən səni,

Bir düşün, nəhayət, əlil gedərsən.

Bu yekə cüssənlə, gələcək bir gün,

Ölüm qapısından səfil gedərsən [Cami, 2004 : 83].

Bu rövzədə faydalı məsləhətdən sonra, “Tülkü və qurd”, “Əqrəb”, “Siçan”, “Tülkü”, “Tülkü”, “Dəvə”, “İt”, “Xərçəng”, “Qurbağa”, “Göyərçin”, “Sərçə”, “İt”, “Tülkü balası”, “Qızıl arı”, “Qarışqa”, “Dəvə”, “Qoyun”, “Öküz”, “Dəvə ilə eşşək”, “Tovuzquşu”, “Tülkü” adlı 21 hikmətli hekayə qitələrlə, rübai, beytlərlə dolğunlaşaraq söylənir və sonda və “Xatimə” (Son) təqdim olunur.

Nəticə.

Könlümdən elə keçir ki, bu kitab tez tamamlanmasın, qələm bir az da danışsın (yazsın), amma oxuyanların canı sıxılmasın deyə, belə müxtəsər olmasına qərar verdim.

Tarix – bu əsər hicri 982 –ci il yazılmışdır.

Həzərti Məhəmmədə və möhtərəm Əliyə salavat və salam olsun.

Bitdi

Qitə: – Comərdlik iki şeydir. Qulağını mənim tərəfimə tut, sənə doğrusunu deyim. Birincisi, yoldaşlarından hər dəqiqə yüz qüsür görsən də əfv etməlisən. İkincisi, heç vaxt elə bir iş görmə ki, üzr istəməyə məcbur olmayasan. Cami.

Dahi filosof, şair, mütəfəkkir Əbdürrəhman Cami haqqındakı bu tədqiqatı onun müasiri, yaxın dostu, müridi dahi türk mütəfəkkiri Əlişir Nəvainin “Məcalis-ün-nəfais”in Üçüncü Məclisin başlanğıcındakı təqdimatla yekunlaşdıraq: “O bir dənizdir ki, cövhər çıxaran təbiəti ilə bu dövrənin cibi cövhərlə dolmaqdadır və zaman əhlinin qoyun-qoltuğu və ətəyi cəvahirlərlə dolub-daşmaqdadır. O şəxs, Həzrəti Məhdumu Şeyxülislami Mövlana Nurəddin Əbdürrəhman Camidir ki, cahan var olduqca nurlu xatirələri ilə cahan əhlindən əksilməsin və göylər döndükcə özlərinin açıq könüllərinin faydaları zaman əhlindən azalmasın! Onun nəzm gözəllikləri o qədər çoxdur ki, bəzilərinin kölgədə qalmasına görə və ya adı el-ələmə məlum olsun deyə yazılmasına ehtiyac yoxdur. Kitablarının adı yazılsa, bu əsərin (“Məcalis ün-nəfais”in) hüdudlarını aşib səhifələrinə sığışmaz və ya əsərlərinin inciləri zikr edilsə (və ya sadalansa), fələyin dənizi o incilərdən daşar. Şübhəsiz, bu nəzm gözəllikləri məlum olduğundan, ona dua etməklə bu hissə xətm olunsun”.

*Ya rəb, bu mənalar incisinin ümmanı,
Bu bilgi və fəzilət gövhərinin mədəni.
Madam ki, onu aləm əhlinin canı eylədin,
Aləm əhlinə bu canı ucuz nəşib eylə [Navoiy, 2011 : 338].*

Ədəbiyyat:

1. Araslı, Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. – Bakı, Gənclik, 1998.
2. Navoiy, Alisher. Tula asarlar tuplami, 10 jildlik, IX jild. – Toşkent, Ğ.Ğulom nom. nəşriyyet. uyi, 2011.
3. Cami, Əbdürrəhman. Baharistan (Farscadan tərc. ed: Muallim Kilisli Rıfat Bilge Meral Yayınevi. – İstanbul, 1970.
4. Cami, Əbdürrəhman. Baharistan (Fars. tərc., muqəddimə və qeydlər Rəhim Sultanov, red.Ə. Mubariz). – Bakı, 2004.
5. Gəncəvi, Nizami. Lirikə. Qəzəllər (tərcümələr X.Rzanın, tərtib edəni və redaktoru N.Cəfərov). – Bakı, 2012.
6. Nağıyeva, Cənnət. Azərbaycanda Cami : əlyazmalar əsasında. – Bakı : Elm, 2007.
7. Nağıyeva, Cənnət. Azərbaycanda Nəvai. – Bakı: “Tural – Ə” NPM, 2001.
8. Təbrizi, Əssar. Mehr və müştəri // 0123-Mehr ve mushteri-essar tebrizi(258d)(1.885KB)
9. Ulviy, Olmos. O‘zbek adabiyoti va Ozarbayjon (tadqiqotlar, adabiy portretlar) // so‘zboshi mualliflari: prof.dr. Qozoqboy Yo‘ldoshev, doç.dr. Sirdaryoxon O‘tanova. – Toshkent, 2016. 180 bet.
10. Ülvi, Almaz. Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret cizgiləri, araşdırmalar, müsahibələr) // elmi redaktoru və ön söz müəllifi akademik İsa Həbibbəyli. – Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.
11. Ülvi, Almaz. Azərbaycan - özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər). – Bakı, “Qartal”, 2008, 328 səh.